

Թէպէտ դարաւագեաղի հայերը աւանդութեամբ անուանում են դորան Սեփարայ քերի, բայց ես չգիտեմ թէ ի՞նչ հիմք ունի այդ աւանդութիւնը և ո՞վ է Սմբատը:

Ջննցէք Օրբելեանի պատմութիւնը, որ շատ անգամ խօսելով այդ բերդի շրջապատ տեղերի վերայ, այն է Ոստինքի, Արտաբոյնքի, Յախաբջարի և Եղեգնիսի վերայ և այդ շրջանակի կենդրոնում կանգնած ամուր բերդի մասին ամենեւին ոչինչ չէ յիշում, Ի՞նչ է պատճառը: Պատճառը այն է, իմ կարծիքով, որ այդ հոյակապ բերդը պէտքէ շինուած լինէր Օրբելեանի մահից, 1303 թուականից յետոյ: Ես երեւակայել անգամ դժուարանում եմ, որ Օրբելեանը կարողանար զանց առնել այդ հսկայ, իւր ժամանակ անմատչելի ամրոցը, եթէ նա կառուցուած լինէր նորա օրով:

Եւ այսպէս թէ ո՞վ է ընտրել այդ խրոխտ տեղը, ո՞վ է հիմնել բերդը և ե՞րբ, ի՞նչ չար ու բարի է անցել նորա գլխով, ի՞նչ անուն է կրել և այլն, ես այդ չգիտեմ:

ՔԱՋԲԵՐՈՒՆԻ.

ԵՐԵՔ ԾԱԾԿԱԳՐԵԱԼ ՆՈՐ ՆԱՄԱԿ

Մեր գիւտի դէմ՝ յարուցուած վէճերն այն մեծ օգուտն ունեցան, որ ծանօթացրին մեզ մի շարք նոր փաստերի հետ, որոնց մի մասը թէև ինքն ըստ ինքեան հերքւում էր ճիշտ քննադատութեամբ, բայց հիմքը՝ այն կէտը որ վերաբերում էր Հ. Այվազեանի առաջին գիւտին, մնում էր առկա, առանց գրական ապացոյցի, մանաւանդ որ իբրև հերքողական կային նամակներ, որ Հանգուցեալը չէր կարդացել, չկարողանալով կամ՝ աւելացնել, չկամենալով:

Այս իսկ պատճառաւ մենք ղգուշացել էինք վերջնական յլճիւ տալուց այն մասին թէ արդեօք Հանգուցեալը մեզնից առաջ կարդացել էր թէ ոչ որ և է ծածկագիր նամակ:

Այժմս անակնկալ կերպով պսակւում են մեր խուզարկութիւնները, և չսպասուած տեղից դուրս են գալիս հաւաստիք գրապէս ապացուցանող, որ Հանգուցեալ Այվազեան գտել է մեր կարդացած ծածկագրերի բանալին, մեզանից շատ առաջ, 1862 ին, և այս այնչափ աւելի դուրեկան է մեզ խոստովանել,

որչափ որ մենք համոզուած էինք հակառակին, Հարկաւ ուլ որ հրկար ժամեր գոհում է այսպիսի փոքրիկ բայց հետաքրքրական խուզարկութեանց, նա ընդունակ պէտք է լինի գնահատել նոյն ուղղութեամբ և ուրիշ աշխատանքը, մանաւանդ որ սորանով մենք ոչ միայն ծածկագրերի գիւտն արած եղանք այլ և Հանգ. Այվազեանի աշխատութեան գիւտը: Ճիշտ է՝ մի քանիսին յայտնի է եղել դա, բայց բոլոր պարագաները ցոյց են տալիս որ անհրաժեշտ կորչելու էր այդ, եթէ մեր գիւտը չհրատարակուէր և առաջնութեան վէճ չծագէր:

Նտապենք ասել որ այս նոր լոյսը գալիս է մեզ Նամախուց, Այնտեղի Սրբազան Աւաջնորդը կարգաւով մեր յօդուածները ուղարկել է 3 կտոր ծածկագիր նամակ, որոնցից մէկի ամբողջ վերծանութիւնը գրուած է. Այվազեանի ձեռքով, և մի այլ բնի նոյն գրութեամբ: Կարգացուած նամակն է Պ. Ջարմայր Մսերեանցի յիշած՝ 1862 թուինը: Այբբենն էլ կազմուած է այդ նամակի վրայ, որ երևում է ոչ միայն գրչութեան ձեւից և 6 գրի բաւական մեծ տարբերութիւնից, համեմատած մեր այբբենին, այլ և նորանից, որ ինչ գիր որ չկայ նամակում, նոյնը պակասում է և այբբենի մէջ: Իսկ չվերծանուած երկու մեծ նամակները գրուած են մեզ արդէն ծանօթ գրչութեամբ, դժուար ընթերցանելի և սխալաշատ, ինչպէս էր Ռէթէոսի արդէն հրատարակուած և առաջին նամակը:

Այսպիսով հաստատուում է. Այվազեանի 1862-ի գիւտը և մնում է բացատրել թէ նա ինչի՞ չէր կարգում Գեր. Թադէոս Սրբազանի նամակները: Այդ բանի բացատրութիւնը գտնում ենք Նոր-Դարին երեւանից գրուած մի լրի մէջ, որ հետեւեալն է. «Երբ 1867 թուականի վերջերում Ցէր-Ստեփաննոսեան Գրիգոր վարդապետը Քիշնեւից գալիս էր Էջմիածին, Թէոդոսիայում Այվազեան Սրբազանը նրան երկու շաբաթ պահում է իւր մօտ և միշտ խօսակցում նրա հետ: Օրերի մէկում վարդապետը տեսնում է Սրբազանի գրասեղանի վրայ դրած չորս հատ ստուար տետրակներ (!?) և հարցնում դրանց մասին: Հանգ. Այվազ. Եպիսկոպոսը պատասխանում է, թէ՛ Դաւիթ (?) և Դանիէլ Կաթողիկոսի ծածկագիր նամակներն են, որոնք Վեհափառը յանձնել է այդ Գրիգորի գրչով և առանձնապէս իրեն յանձնել: (Նոր Դար համ. 55): Այս պատուէրը թերեւս բացա-

տրէ թէ ինչի չ. Այլազեան մերժում էր Թադ. Սրբազանի մօտ գտնուած նամակներն ընթեռնուել, որ և տեղիք էր տալիս ինձ, և իրաւամբ, կասկածելու նորա արած գիւտին:

Իմ խուզարկութիւններս ունեցան և մի ուրիշ հետեանք: Հանգուցեալ Այլազեանի անձնական նամակների պատճէնները ձեռք բերելով, հանդիպեցայ այնտեղ մի նամակի գրուած Պ. Զ. Մսերեանցին, որից երևում է որ «Կաթողիկոսաց պատմութեան» մէջ եղած ծանօթութիւնը ծածկագրերի մասին իրան Այլազեանի գրածն է ամբողջապէս և Պ. Զարմայրից խնդրած, որ նա իւր անուամբ հրատարակէ: Սորանով հաստատուում է որ չ Այլազ. անսալով երջանի. Գէորգ Դ-ի պատուէրին չէր կարող ինքը հրատարակել իւր գիւտը, որի և գաղտնիքը սրբութեամբ պահպանել էր. միւս կողմից այդ ծանօթութեամբ ակնարկում էր որ մնացած ծածկագրերն էլ իրեն յանձնուին վերծանութեան: «Յանկալի է ապաքէն, զի և մնայեալ թերթք այնպիսիք ոչ միայն անկորուստ պահեսցին, այլ և առաջարկեցին նմին իսկ Գաբրիէլ Սրբազ. Արքեպիսկոպոսի ի պարզագրել, զի չիք երկբայութիւն» թէ ոչ սակաւ լոյս ծագեսցի ի նոցանէ օրոց կամիցինն աշխատասիրել զճգրիտ պատմութիւն ժամանակացն այնոցիկ»: Այս նամակը (որ դարձաւ ծանօթութիւն) գրուած է 1875 յունուարի 13-ին որից և պէտք է հետեւցնել, որ մինչև այդ թիւը, բացի 1859-ի նամակից Հանգ.ի ձեռքը ուրիշ ծածկագիր չկար: Այսպիսով վերջնականապէս հերքւում է Պ. Թ. Զաքարեանի արած պատմութիւնը 1866—69 թուերի մասին: Այս նամակի ծանօթութեամբ յայտնւում է նաև առաջին գիւտի ճգրիտ պատմութիւնը և դժուարութիւնները:

Այդ առաջին կարդացուած նամակը այն կապոյտ գծուածն է որ 76 կամ 77-ին տեսել է Պ. Թ. Զաքարեան և որի մասին մենք շատ յաջող կերպով գուշակել էինք որ այդ 1859ի նամակը պէտք է լինի, որովհետև բնականաբար այն նամակն է գրագրւում, որի վերայ մարդ աշխատում է առաջին անգամ: «Այդ կապոյտ տողուած նամակը կարելի է և պէտք է ենթաթաղբել, որ այն առաջին օրինակն է, որ Սրբազանի ձեռքն անցաւ 1859-ին և որի վրայ աշխատելով գտաւ նա կամ ենթադրեց գտած լինիլ ծածկագրերի բանալին» (Արարատ, ապրիլ): Այս 1859-ի նամակը պարզում է և մի խնդիր, որ անձնակա-

նապէս ինչ համար մեծ նշանակութիւն ունի: Պ. Զաքարեան հիմնուելով իւր յիշողութեան վրայ մեղմով ակնարկում էր (insinuation) որ իմ գիւտը կարող էր գողըծուն ընդօրինակութիւն լինել և իբրեւ փաստ բերում էր իմ և Հ. Այվազեանի իբրեւ թէ մի և նոյն կամ յար և նման ձևը, խուզարկութեան սխտեմը: Եւ յառաջ եր բերում մի չարագուշակ «կամ», որի վրայ հիմնուած իբրեւ թէ գտել էր Հանգուցեալը իւր բանալին: Այդ բանը ես հերքեցի մանրկրկիտ քննութեամբ անցեալ ամսում, հետաքրքրուող ընթերցողը թող դիմէ այնտեղ, բայց ինչ որ իմ վերծանած երկու նամակում չէր պատահել, կարող էր մի երրորդ նամակում կատարուել: Իմ կանոններս հաւանականութեան վերայ էին հիմնուած, իսկ Պ. Զաքարեան դրապէս պնդում էր Հ. Այվազեանի արած գիւտի պատմութիւնը, իբրեւ ականջալուր և ականատես: Այսուամենայնիւ մենք եկել հասել էինք այսպիսի մի եզրակացութեան. «Ուստի և գալիս ենք այն հետեանքին, որ եթէ Հ. Այվազեան գտել է մեզնից առաջ ներս. ծածկագրերի բանալին, նա այդ չէր կաւարող «կամ», ով գտած լինել, այլ պէտք է ունենար ուրիշ յենակէտ կամ միջոց»:

Եւ ահա արդարանումէ մեր եզրակացութիւնը. 1862-ի նամակի մէջ չկայ և ոչ մի «կամ»:

Մնումէ թէ այն 10 ծածկագրերը, որ իմ կարծիքով ոչ թէ 1866-ին այլ թերեւ 76 ին կամ 77-ին անցան հանգուցեալի ձեռքը, ո՛ր են կամ ո՛ւմ մօտ են գտնւում: Գեր. Մեսրոպը Սրբազանը միակ անձնաւորութիւնն է, որ կարող լինի թերեւս այդ պարզել, և մտճայոյս ենք, որ նա այդ չի զլանալ շուտափոյթ կատարելու:

Գանք այս երեք նոր նամակի վերծանութեան. առաջինն արել է Հ. Այվազեանն, որ ես աւելի ճշտութեան համար վերաստուգեցի, նշանակելով իմ և նորա ընթերցուածների մի քանի բաւական խոշոր տարբերութիւնները, իսկ մնացած երկու մեծ նամակն ամբողջապէս վերծանեցի ես: Հ. Այվազեանի կարդացածը անստորագիր է կամ կիսատ, իսկ վերջին երկուսը Ռէթէոսի ձեռքով են գրուած, բոլորն էլ ուղղուած ներսէս լարդապետին: Բովանդակութեան անյարմարութեան պատճառով, այս երեք նամակի հրատարակութիւնը կյետաձգուի:

անորոշ ժամանակով:

Վերջացնելով խօսքս, պարտք եմ համարում հրապարակաւ շնորհակալութիւն յայտնել Պ. Նորայր Իւզեանդացուն, որ մի մասնաւոր նամակի մէջ Ստոքհոլմից չէ դանդաղել շնորհաւորութիւններ գրել մեզ, այն էլ՝ մեր արժանաւորութիւնից բարձր գովեստներով: Բազմահմուտ հեղինակը մի գեղեցիկ բացատրութիւն է տալիս առաջին ծածկագրեալ նամակի մէջ հանդիպող պոէտի բառին, որ հետեւեալն է.

« Տամ իրեն փոքրիկ տեղեկութիւն մի եւս. « ձանճոտն մեր սուրբ աջդ համբուրէ և ասէ, մեռած պոէտոս տալով » . (եր. 46) « Պոէտոս տալ այն ժամանակուայ լեզուով նշանակում էր պատերի տակ կուչ եկած ման գալ » (եր. 47):

Խաչատուր Կեչառեցւոյ (ժ. Դ. դար) մեծին Աղեքսանդրի ոտանաւոր պատմութեան մէջ պոէտոս բառ մի կայ, երկու անգամ գործածուած.

« Ով վատշուէր Նեգդանբոս
Որ թագաւոր իր (Եսէիր) յեգիպտոս,
Ոչ թէ հզօրս ձեռամբ հարոս (Եսէ հարուս)
Այլ լականովդ պոէտոս » :

Եւ դարձեալ.

« Այս քեզ խրատ Ալեքսանդրոս,
Որ չըխաղաս այլ պոէտոս,
Ջձիդ կորուսեր այսօր, ափսոս,
Զքաջանց նըմանդ ահեղահրոս » :

Կայ և ի Նոր Հայկազեան բառարանին Պոպոսոյ բառ յոկեփորիկէ. « Կին չար՝ կոքաւ երկմիտ, կատու խփընկէց, աղուէս պոպոսոյ. կը մեկնուի՝ « բառ ռամկօրէն, որպէս կեղծաւոր, խաբեայ, շողոքորթ » : Եթէ Միաբանն ապահով է պոէտոս ասելոյ նշանակութեանն, բարի է. իսկ եթէ ապահով չէ, կը փափագիմ գիտնալ թէ պոէտոս և պոպոսոյ բառերուն վկայութեամբ կարելի է ուրիշ մեկնութիւն տալ պոէտոս ասելոյ: Ինչ թուի թէ պոէտոս և պոպոսոյ խաղալու (jouer) վերաբերեալ բան մը կը նշանակեն: »

Գաւառացիներից արած հարցուփորձից երևեցաւ որ « Պոս » նշանակումէ աղուէսի այն յանկարծական ոստիւնը, որով նա խոյս է տալիս իւր ետեւն ընկած շներից, անակնկալ կերպով

փոխելով իւր ընթացքի ուղղութիւնը: Ասում են՝ աղուէսը պէտք ունեցի: Թերեւս պոս անուամբ խաղ էլ գտնուի, ինչպէս ենթադրումէ արգոյ Նորայր Բիւզանդացին:

ՄԻԱԲԱՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ

Զէյթունի հրկիզելոց յանձնաժողովը խնդրում է հրատարակել հետեւեալը.

Յայտնի է արդէն՝ որ անցեալ տարւոյ Յուլիս ամսոյ մէջ ի Զէյթուն պատահած աղէտալի հրդեհ մը ածիւն և աւերակ դարձուցած էր գրեթէ ամբողջ քաղաքն իւր եկեղեցիներով և վարժարաններով:

Մեր Օգոստոսիառ և հայրագորով Վայսըն, ի լուր այս աղետից, թշուառ հրկիզելոց ուտեստ և պատսպարան շնորհելու համար, հարկ եղած հրամաններն բարեհաճած էր տալ, որք ամօքեցին հրկիզելոց ցաւերն և հայ ազգն ինչպէս ամեն առթի մէջ, այս անգամ ևս առիթ ունեցաւ օրհնել իւր սիրեցեալ Վեհապետին անունն:

Ազգային Պատրիարքարանն ալ ի գահոյից կայսերական տրուած սոյն առաքինական օրինակին հետեւելով, փութաց կազմել զՅանձնաժողովս, պաշտօն տալով նմա վերաշինել պրացաւեր եկեղեցիներն և վարժարաններն:

Ուրախ եմք յայտարարել, թէ ի Յաճկաստան, ի Մանչեսթըր, ի Բարիլ և յայլ քաղաքս գտնուած մերազնեայք փութով պատասխանեցին մեր հրաւերին և Ռուսաստանի ազգայինք ալ ըստ օրհնածիր Վոնդակի Վեհափառ Հայրապետին մերոյ, իւրեանց առատ նուէրներն չզլացան մեզ. և Յանձնաժողովս փութաց ի Զէյթուն ղրկել իբր Պատուիրակ՝ Գոյումձեան Մեծ. Բերովբէ Էֆէնտին, որ առանց որ և է փոխարինութեան, ստանձնեց սոյն կարի ծանր պաշտօնն և նորա անձնուէր և անխոնջ ջանից շնորհիւ կարելի եղաւ սուշ միջոցի մէջ վերաշինել:

Ա. Չորս եկեղեցիք, Ս. Լուսաւորիչ. Ս. Յովհաննէս. Ս. Սարգիս և Ս. Աստուածածին:

Բ. Մէկ մեծ վարժարան քաղաքին կեդրոնն, հիմնայաւան եղած Ս. Յակոբ Եկեղեցւոյ գետնոյն վերայ, այնպիսի ընդարձակ, բարձր և հոյակապ որոյ նման ոչ թէ ի Զէյթուն այլ և մօտակայ քաղաքաց մէջ իսկ չգտնուիր:

Գ. Երկու ծաղկոց Ս. Սարգսի թաղն. նմանապէս երկու ծաղկոց Ս. Լուսաւորայ թաղն:

Դ. Մի վարժարան Ս. Աստուածածնայ թաղն: